

Kesk-Euroopa arhiivide koostöö Ungari vaatekohast

Käesolevas kirjutises käsitletakse Kesk-Euroopat kultuuriüksusena, mis hõlmab väiksemat territooriumi kui nimetatud geograafiline regioon. Piirkonna kultuuriline ühtsus väljendub mitte ainult niinimetatud kõrgkultuuris (kunstis ja teaduses), vaid ka igapäevaelus, s.t. sarnases mõtteviisis ja väärtushinnangutes, teiste sõnadega sarnases mentaliteedis. Selle peamiseks põhjuseks on ühine ajalugu. Ajas tagasi vaadates võime täheldada, et nimetatud regiooni kõige püsivamaks ja mõjuvõimsamaks jõuks oli 16.–20. saj. domineerinud Habsburgide impeerium. Seega mõistame me (kultuurilise) Kesk-Euroopa all endisest Austria-Ungari keisririigist tekkinud riike: Poolat, Tšehhi Vabariiki, Slovakkia, Austriat, Ungarit, Horvaatias ja Sloveeniat. Head ajalootundjad võivad küsida, miks kuulub sellesse regiooni Poola ja miks mitte Rumeenia. Impeeriumi kuulus tõesti ainult väike osa Poolast (Krakovi ja Przemyśli ümbrus), samas kui Transilvaania (üle 100 000 ruutkilomeetri, praegu osa Rumeeniast) kuulus enne 1918. aastat Ungari koosseisu. Vastus ei ole niivõrd poliitiline, kui võrd kultuuriline: Poolas domineerib samasugune siirderegiooni mentaliteet (laialdaselt kasutatav saksa termin "Vahe-Euroopa" iseloomustab seda olukorda väga hästi: lääne ja ida vahel) kui tema lõunapoolsetes naaberriikides, kuid Transilvaanias on alates 1918. aastast tegevnenud Balkani riikidele omased tunnused. Siiski mainitakse käesoleva käsitluse raames suhteid Rumeeniaga korduvalt, kuivõrd Ungari arhiivid on eriliselt huvitatud Transilvaanias hoitavast arhiivimaterjalist.

Läbipõimunud ajalugu ja arhiivid

Kui me räägime Kesk-Euroopa riikide ühisest ajaloost, siis mõtleme selle all nende riikide ajaloost läbipõimumist, mis ilmneb nii poliitilisel, majanduslikul kui ka kultuuritasandil. Euroopas ei ole haruldane, et mõningaid ajaloolisi sündmusi ja isikuid hinnatakse naaberriikides täiesti erinevalt. Kesk-Euroopa regioonis on see tavaline. Ebatavaline on pigem see, kui kaks või enamgi rahvust hindavad tunnustavalt üht ja sama ajaloolist isikut: Miklós Zrínyid, kes kaitses Szigetvári kindlust 1566. aastal rohkem kui ühe kuu vältel Süleymani poolt juhitud Türgi armee vastu ja suri koos kindluse ungari ja horvaatia päritolu kaitsjatega, peetakse rahvuskaangelaseks nii Ungaris kui ka Horvaatias. Ja veel üks näide: nii austerlased kui ka ungarlased väidavad, et Franz (Ferenc) Liszt on nende rahvuskaaslane.¹

Kõige olulisemateks ajaloost läbipõimumise põhjustajateks on enamasti piiride muutused, mida see regioon on pikema aja jooksul korduvalt ette tulnud. Kesk-Euroopa tegelikud piirid kujunesid kolmes järgus: esiteks pärast Esimest maailmasõda, siis pärast Teist maailmasõda ja lõpuks üheksakümnendate aastate demokraatlike muudatuste käigus. Ungari puhul toimusid kõige tähtsamad piirimuutused pärast Esimest maailmasõda (Trianoni rahu). Vaadeldes, mida on niisugune ajaloost läbipõimumine ajaloolaste ja arhivaaride jaoks kaasa toonud.

16. sajandist 20. sajandini oli regiooni poliitiliseks keskuseks Viin. Seetõttu kirjutati kõige tähtsamad haldus-, militaar- ja majandusdokumendid nimelt Viinis ning neid hoitakse Austria Riigi Keskarhiivis (Österreichisches Staatsarchiv). Ilma Habsburgide Õukonna- ja Riigiarhiivi, Sõjaarhiivi ja Kuningliku Õukonnaarhiivi (*Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kriegsarchiv* ja *Hofkammerarchiv*, kõik kuuluvad Austria Riigi Keskarhiivi koosseisu) materjalideta ei ole Ungari 17. ja 18. sajandi ajalugu võimalik uurida.² Austria-Ungari impeeriumi (1867–1918) koosseisus oli Ungari föderaalriigi osa, mis tähendas seda, et mõningad funktsioonid, nagu välisasjad ja sõjandus ning raha emiteerimine olid Viinis asuva keskvalitsuse ülesanne, mistõttu neid küsimusi käsitlevaid dokumente säilitatakse Viinis.

¹ Liszt sündis Ungaris saksa perekonnas. Kuigi ta oma maa keelt hästi ei rääkinud, lõi ta palju ungari muusikat ning esitles end alati ungarlasena.

² Habsburgid tõusid Ungari troonile 1526. aastal. See oli aasta, kui Osmani impeerium ründas Ungarit. Türklased okupeerisid 150 aastaks kaks kolmandikku riigist. 17. sajandi lõpul tõrjuti nad Habsburgide juhitud Kristliku koalitsiooni poolt sellelt territooriumilt välja.

Ja veel üks näide: alates 1918. aastast oli Slovakkia ametlikult Tšehhoslovakkia osa, enne seda oli ta kuulunud Ungari Kuningriigi koosseisu, moodustades selle põhjapoolse osa. See tähendab, et kuningriigi (ja mitte impeeriumi) keskvalitsuse dokumendid, nagu näiteks kõik Ungari Rahvusarhiivis säilitatavad Locotenencia Nõukogu (Siseasjade Keskbüroo) või Ungari Koja (Rahandusasjade Keskbüroo) dokumendid on Slovakkia ajaloolaste ja arhivaaride jaoks eluliselt tähtsad. Teisest küljest jäid Slovakkiasse kohalikud arhiivid, mis omakorda on olulised ungarlaste jaoks. Üsnagi sarnane situatsioon on Rumeenia ja Ungari vahel: keskarhiivid on Budapestis, kohalikud arhiivid Transilvaanias. Lühidalt kokku võttes tähendab see seda, et iga riigi ajaloolaste ja arhivaaride huvides on tagada juurdepääs piirkonna ajaloolistele dokumentidele.

Arhiivinduslase koostöö alused 1990. aastani

Pöördugem tagasi Versailles' ja Trianoni rahulepingute juurde. Neis rahulepingutes nähti ette, et lepingute tulemusena tekkinud riikide territooriume käsitlevad arhiivid tuleb tervikuna neile riikidele üle anda. Materjale antigi üle, näiteks Austria andis mitmeid fonde üle Tšehhoslovakkiale, kuid Ungari loobus materjalidest, mis ta oleks pidanud Austria arhiividest saama. Selle asemel kirjutati 1926. aastal Badenis kahe riigi vahel alla leping, mille kohaselt Viinis keskvõimu poolt loodud ja Ungari ajaloo seotud dokumendid moodustavad ühise arhiivipärandi ja Austria arhiivid tagavad neile materjalidele juurdepääsu. Seega võivad kolm Ungari arhivaari alaliselt töötada Austria Riigiarhiivis.³ Lepingust on järjekindlalt kinni peetud (välja arvatud mõni aasta pärast Teist maailmasõda), kaks arhivaari saadab Austria Riigiarhiivi Sõjaajaloo Instituut Budapestis, kolmanda Ungari Rahvusarhiiv. Ungari arhivaaridel on Austria Riigiarhiivis oma ruumid, samuti võivad nad töötada hoidlates. Nende põhilisteks ülesanneteks on uurida arhiivimaterjale, valmistada ette teatmestuid, lasta dokumente mikrofilmida ja abistada Ungari uurijaid.

Mikrofilmimine on Ungari arhiivides olnud võtmeküsimus juba pikka aega. 20. sajandil kandis Ungari Rahvusarhiiv tõsiseid kaotusi: 1944.–1945. aastal hävis kolm kilomeetrit materjale, 1956. aastal üheksa kilomeetrit dokumente, mis hävitati Budapesti piiramiste käigus. Siiski säilis väike osa eelnevalt mikrofilmitud dokumente. Ungari arhivaare innustasid mikrofilmima mitte ainult julgeolekukaalutlused, vaid ka ülalmainitud tohutu suur hulk välismaal hoitavaid Ungari ajaloo seotud dokumente (nn. *Hungarica*). Niisugune täiendav mikrofilmimine sai alguse 1935. aastal, kui Ungari arhivaarid fotografeerisid keskaegseid dokumente Slovakkias. See näitab ilmekalt, et mõisteti aegsasti mikrofilmimise otsustavat rolli *Hungarica* materjalidele juurdepääsu tagamiseks.

Pärast peaaegu 70 aastat mikrofilmimist sisaldavad Ungari Rahvusarhiivi kogud rohkem kui 60 miljonit kaadrit, kusjuures 7,3 miljonit neist on tehtud välisriikides, peamiselt naabermaades. Suurimad kogud on pärit Austriast (3,66 miljonit kaadrit) ja Slovakkias (1,9 miljonit kaadrit).

Hästi on teada, et pärast Teist maailmasõda sai Kesk-Euroopast (välja arvatud Austria) kommunistliku leeri territoorium, milles juhtivat rolli mängis Nõukogude Liit (välja arvatud Horvaatia). Loomulikult määras see positsioon ära regiooni arhiivinduse rahvusvaheliste suhete iseloomu. Tänapäeval väidavad paljud poliitikud, et kõik sel perioodil toimunu oli halb. See on keerulise küsimuse liigne lihtsustamine. Kui näiteks poliitilised olid 1950-ndad ja 1960-ndad aastad Ungari jaoks kõige raskem periood, siis arhiivide jaoks oli see etapp väga produktiivne.⁴ Rahvusvaheliste suhete osas on pilt keerulisem. Nõukogude leeri riikide arhiivijuhtide kokkusaamise korraldati iga kahe aasta tagant.⁵ Nendest osavõtjad arutasid erialaseid või poliitilisi küsimusi, vahel algatati ühisprojekte. Tegelikult püüdis Nõukogude arhiivijuhtkond "vennasriike" niisuguste kohtumiste abil kontrolli all hoida. Nende koosolekute professionaalne tase oli äärmiselt madal ja poliitilised küsimused ei olnud piisav põhjus, et niisugused absoluutselt erinevate arhiivindustraditsioonidega riigid, nagu

³ Vt. M. Silagi. Die internationalen Regelungen zum Archivgut der Habsburgermonarchie nach 1918. – Zum Schicksal von Archiven beim Staatszerfall in Südost-Forschungen, Band 55 (1996), lk. 311–333. Vt. ka I. Röss. Der Weg zum Badener Abkommen (Teilung oder Aufbewahrung des Archivverbes der Monarchie) in Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Sonderband 4 (1998), lk. 15–24.

⁴ Vt.: L. Körmeny. Historical Challenges and Archivist's Responses. Hungary, 1945–2000. – Archivum XLV, München, 2000, lk. 41–52.

⁵ Jugoslaavia (Horvaatia) nende riikide hulka ei kuulunud, küll aga kuulusid sinna Vietnam, Mongoolia ja Kuuba.

näiteks Mongoolia ja Tšehhoslovakkia, kokku kutsuda. Pärast Nõukogude leeri lagunemist lakkas see foorum otsekohe eksisteerimast, mis näitab selgelt, et mistahes rahvusvaheline erialaorganisatsioon toimib ainult siis, kui tema professionaalne tase on piisavalt kõrge ja selles osalejad on huvitatud vastastikuse koostöö jätkamisest. Ungari arhiivide tegevusele ei olnud nende juhtide kohtumistel igatahes vähimatki mõju, vähemalt perioodil 1975–1989, kui minul oli võimalus nende tööd jälgida.

Kesk-Euroopa kommunistlike riikide arhiividel oli soovitatav hoida üksteisega häid suhteid. Ungaris nägi arhiivide tööd reguleeriv ministeerium ette, et kohalikke arhiive esindav Rahvusarhiiv sõlmiks "vennasmaade" juhtivate arhiividega bilateraalsed lepped.⁶ Lepped sõlmiti ühesuguse mudeli järgi, mille põhisuks oli:

- arhivaaride teistesse arhiividesse saatmine ja teiste arhiivide arhivaaride vastuvõtmine
- publikatsioonide vahetamine
- mikrofilmide vahetamine.

Nende lepete põhiliseks eesmärgiks oli võimaldada partnerarhiivi kogude uurimist. Muu erialane tegevus, nagu näiteks dokumendihalduse või säilitamistavadega tutvumine, olid haruldased. Ülal mainisin mõningaid faktoreid, mille tõttu regioonis oli nii tugev ajaloo uurimisele suunatud lähenemine. Siiski oli sellel veel üks, objektiivsem ja üldisem põhjus. Diktatuuri riikides ei ole dokumentidel juriidilist väärtust. Juriidiliselt ei ole midagi tagatud, kompensatsioonita natsionaliseerimise dekreediga võib miljonid müügilepingud ja muud omandiõigust tõestavad dokumendid üleöö muuta kasutatuteks paberiteks. (Ajavahemikus 1945–1950 toimus niisugune natsionaliseerimine kõigis Kesk-Euroopa riikides.) Autoritaarsetes riikides ei tehta selget vahet era- ja avalike dokumentide vahel, või kui tehakse, siis liidreid see ei puuduta. Liidrid ei anna oma ametiülesannete täitmise käigus loodud dokumente arhiivi üle ning seega ei jõua paljud tähtsad avalikud dokumendid arhiivi. Selle tulemusena saab kannatada üks pool arhiivide Januse näost: hiljaaegu loodud või loomisel olevate dokumentide väärtus devalveerub, järjepidevus vanade ja kaasaegsete dokumentide va-

hel katkeb. Ei riik ega ka avalik arvamus pea arhiive juriidilise turvalisuse tagajateks, vaid pigem lihtsalt ajalooliste paberite hoidjateks, ning seetõttu nende prestiiž ühiskonnas langeb.⁷ Minu arvates oli see peamine põhjus, miks Kesk-Euroopa arhiivide erialane tegevus Lääne-Euroopa omadest oluliselt maha jäi (loomulikult esines ka erandeid). Seega seletab Kesk-Euroopa arhiivide vaheliste rangelt erialaste kontaktide puudumist ka madal prestiiž ja erialane mahaäämumus.

Kokkuvõttes võib öelda, et kuigi arhiivide koostöö oli ühekülgne, s.t. ajaloole orienteeritud – vähemalt Ungari osas –, oli see siiski tulemuslik: ühest küljest eksisteerisid alalised ja intensiivsed kontaktid sama piirkonna arhiivide vahel, teisest küljest täienes tunduvalt nimetatud riikide mikrofilmikogud. See tähendab, et nende regioonide kasutajatel oli juurdepääs paljudele miljonitele lehekülgedele dokumentidele, mille originaale hoiti teiste riikide arhiivides.

Arhiivide koostöö alatest 1989. aastast

Pärast 1989. aastat varises nõukogude kord Kesk-Euroopas kokku ja selle regiooni riigid hakkasid üles ehitama demokraatlikke poliitilisi süsteeme. Dramaatilisel muutusid ka suhted arhiivide vahel.

Seni kehtinud arhiivide koostööd puudutavad lepingud muutusid kasutatuteks paberiteks ja suhted nende riikide vahel katkesid. Arhiivid pöördusid läände, kuna nad tahtsid eelnevat aastakümnetel vajakajäänud tasa teha. Uut orientatsiooni põhjustas peamiselt tõsine professionaalne vajadus. Et vastava regiooni arhiivid olid oma arengus maha jäänud, eriti infotehnoloogia osas, siis pidid nad tegelema üha keerulisemate professionaalsete probleemidega. Oli loogiline, et nad ootasid abi arenenud lääneriikide arhiividelt, mis olid tol perioodil väga avatud. Uute suhete koordinaatoriks sai Rahvusvaheline Arhiivinõukogu (ICA) ning selle peamiseks prioriteediks oli aidata kaasa mitte ainult arhiivide moderniseerimisele, vaid ka demokraatiseerimisele (peamiselt arhiivindusala seadusandluse kaudu). 1992. aastal moodustati selleks ICA

⁶ Ungari Rahvusarhiiv ei saanud sõlmida niisugust lepet Rumeenia Arhiiviametiga. Siiski eksisteerisid seitsmekümendatel ja kaheksakümendate esimesel poolel teatud suhted – käidi külas, uuriti, vahetati publikatsioonid ja mikrofilme. Nende suhete aluseks oli üldine kultuurilepe. See juhtum näitab kujukalt alaliselt pinevaid suhteid Ceau° escu Rumeenia ja Kádári Ungari vahel.

⁷ Seda küsimust analüüsisin ma oma ettekandes 2002. aastal Marseille's peetud XXXVI CITRA-I. Tõenäoliselt avaldatakse see artikkel "Commas" 2003. aastal.

raames spetsiaalne komisjon (Coordinating Board for European Programme). See komisjon algatas mitmeid projekte, näiteks nõndanimetatud *Twin Programme*, mille raames lääneriigid kehtestasid partnerlussuhted valitud idapoolse riigiga.⁸ Sel ajal organiseeriti arvukalt ida ja lääne vahelisi seminare, koosolekuid ja konverentse ning paljud Kesk-Euroopa arhivaarid ja eksperdid külastasid lääneriikide arhiive.

1990-ndate aastate esimesel poolel kujunes selles regioonis välja professionaalne vaakum: ei toiminud ei bilateraalsed ega multilateraalsed suhted. Sellest oli kahju, sest ühest küljest ei olnud uurimistööd lõpule viidud, teisest küljest oli vastava piirkonna arhiividel mitmeid sarnaseid ja äsja esile kerkinud probleeme: demokraatlik seadusandlus, endiste kommunistlike parteide ja privatiseeritud ettevõtete dokumentide saatus jne.

Esimesena teadvustas vajadust multilateraalse koostöö järele Poola Arhiiviamet ning võttis enda kanda ka koostöö initsiaatori rolli: 1995. aastal organiseeris ta esimese Ida-Euroopa (s.t. laiema geograafilise piirkonna kui Kesk-Euroopa) arhiivide konverentsi, mis hiljem sai tuntuks nime all *Jerzy Skowronek dedicata*. Sellest ajast alates on need arhiivikonverentsid saanud traditsiooniks, seda eeskätt tänu Poola külalislahkusele (Poola organisatorid maksid osalejate toitlustamise ja majutuse eest ning katsid mõningatel juhtudel ka mõne osaleja reisikulud). Minu arvates on nende konverentside professionaalne tase aja jooksul tõusnud ning praeguste arengute jätkumise korral kujuneb sellest edaspidi (laiema) regiooni kasulik foorum. Siiski tuleb märkida, et kõrgemal tasandil koostöö (näiteks ühisprojektid), ei ole veel käivitunud. Mõningaid ühisprojekte on küll algatatud, näiteks projekt "Kesk- ja Ida-Euroopa riikide ja rahvaste ühine arhiivipärand",⁹ kuid ühtki neist ei ole lõpule viidud.

1990-ndate aastate keskel hakkasid Kesk-Euroopa arhiivid taastama ka bilateraalseid suhteid, vähemalt tegi seda Ungari. Sõlmiti uued arhiivindusalased kokkulepped Horvaatia, Slovakkia, Poola ja Rumeeniaga. (Tuleb tunnistada, et mitte kõik neist kokkulepetest ei toimi.) Sisult on uued lepped üsna sarnased vanadega, mis

tähendab, et nad on orienteeritud peamiselt uurimisele ja mikrofilimisele.

Üks uusi leppeid sõlmiti Slovakkia ja ning teataval määral kujutab see endast koostöömudelit, mistõttu on põhjust teda üksikasjalikumalt kirjeldada. Leppes keskendutakse mikrofilimide vahetusele ja see võimaldab mitmekordistada vahetatavate filmide hulka ilma tehnilist tööd teostavaid laboratooriume üle koormamata: kuivõrd mõlemal riigil on rikkalikud mikrofilmide kogud, võivad mõlemad osapooled valida partneril olemas olevatest filmidest terveid fonde või alamfonde. Duplikaate saab teha lihtsalt ja kiiresti ning teatmestud on juba olemas. Mikrofilme on vahetatud neli aastat ja kokku on vahetatud rohkem kui nelisada tuhat kaadrit. Nii-sugune koostöö on äratanud huvi ka Horvaatia ning näib, et peagi sõlmitakse sarnane leping ka selle riigiga.

Kesk-Euroopa arhiivide jaoks on koostöö vältimatu. Ühine ajaloopärand ning sarnane poliitiline ja majanduslik olukord pakuvad koostöövõimalusi, seda enam, et 2004. aastal saavad antud regiooni riikidest (välja arvatud Horvaatia) Euroopa Liidu liikmed. Loodetavasti jätkub selle piirkonna arhiivide kiire kaasajastamine ja see avab omakorda uusi võimalusi koostööks.

Lajos Körmeny
tõlkinud Ivika Arumäe

⁸ Vt. ICA bülletään nr. 42, juuni 1994.

⁹ Ülevaadet selle projekti kohta vt.: The Common Archival Heritage of States and Nations of Central and Eastern Europe. – The Private Archives and Archive Materials in Central and East European Countries. Materials of the International Conference. Madralin, 8.–11. oktoober 1998, toim. W. Stepniak, Varssavi, 1999, lk. 21–27.